

בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי

מאת משה גושן-גוטשטיין

קהל מורי-ההוראה בעניני לשון מפולג כידוע פלגים פלגים: מכאן שארית אסכולת המחמירים, שכל סטייה מן החוקים ה'קלאסיים'¹ פסולה בעיניהם מכל וכל, וממילא מצוי בידיהם קנה-מידה שאין להרהר אחר מידותיו. ומכאן הקיצונים שבחדשנים — בין שקנו את עמדתם מכוח הסתכרות בלשנית טהורה ובין שגישתם נולדה מן האווירה הלשונית, שמצאה לה ביטוי אצל רבים מסופרי דור מלחמת השחרור². פלג זה, כיון שבא חדש לעולם, והוא חי באשר הוא חי, כבר כשר הוא לגבי דידיה. ומחנות מחנות בינתיים — ברצותם מחמירים וברצותם מקילים.

אולם כל מי שבורר לעצמו אחת מדרכי האמצע, והוא נכון לראות את 'לשון דורנו' כשפה המפתחת חוקיות משלה ואשר נסיונות להיערכות מתחדשת ניכרים בה, בורר לעצמו דרך חתחתים ולבטים. הרי ההנמקה לזניחת הגישה של פוריזם קלאסיציסטי היא בכך, שיש לקבוע את הכלל, הנורמה, על פי התקן, הסטאנדארד, של הדור. אילו היה ענינו ענין אקדימי טהור, אפשר שביחס למספר שאלות מצומצם מאד היינו מספיקים לגלות את 'מנהגי הדור' במחקרים מקיפים. אולם לחצם הכבד של חיי יומיום

1. לא זה המקום להיגרר לדיון הנצחי על 'לשון מקרא / לשון חכמים'.

2. ובעיקר, מפאת צירוף שני הנימוקים.

הדורשים את שלהם, עשוי להפוך דרך זו ללא-דרך ביחס לרבבות הבעיות שכבר התעוררו והמוסיפות להתעורר.³ בין הבעיות, שבהן נלבט כל פוסק-לשון שאינו פוריסט קלאסיציסטי, בולטת בעיית יחסנו אל הלשון של ספרות-המופת בת-דורנו. רובד לשוני זה לא זו בלבד שבעצם מציאותו הוא מעמיד אותנו על ההכרח לגבש תקנים נבדלים לתת-שכבות נפרדות שמהן מורכבת שיכבת 'הלשון הכתוב-בה', אלא שבאותה שעה עצמה יש בהיעדר ההומוגניות שברובד זה כדי להזהירנו, שגיבוש תקנים מתוכו גובל בנמנעות.

ובכל זאת: סימן אופיני הוא למצבנו, שהלשון של ספרות-המופת מתחילה לתפוס מקום נכבד בדיון הנורמטיבי על הלשון הכתובה בכלל. כביכול, מעין פשרה בלתי-נוחה עם עצמנו יש כאן: להצטמצם בד' אמותיה של לשון הדורות הקודמים אין אנו נכונים, ולחיות מפי העיתונות — שהיא מרבית הלשון הכתובה — אין אנו מסכימים. אם כן, נפזול לעבר ספרות המופת — וחזקה שהכללים שנדלה משם יהיו 'חמורים' כל צרכם ושסטייה מן החוק הקלאסי שהסופר מתירה לעצמו, בודאי אין אנו מצוים לנדור הנאה ממנה.⁴

כבר בראשית עיוננו ברור אפוא, כמה קשה להגיע להכרעות העומדות בפני כל ביקורת. הוסף על כך אותו כלל גדול, שאין לחיות מפי עד אחד, ורק הסכמתם של חלק, לפחות, מבין הסופרים עשויה להנחותנו. והרי אותו עיקרון שאין לדון על פי דוגמאות אחדות, שכן עצם תכיפות התופעה היא העשויה לקבוע את משפטנו. ממילא נדרשים אנו לעולם

3. מובן, שאין הכניעה לדרישות המעשיות פירושה ויתור על מחקרים שיטתיים מקיפים, ויש לקוות שהעמלים בשדה זה יתפנו יותר לביצוע עבודות מבוססות בתחום זה.

4. לאמיתו של דבר, אין כאן מקרה של 'קל וחומר', שהרי כל סופר נהנה מזכות ברירה מכוח החופש הספרותי, שאינו נחלת הרובד הנמוך יותר. דרך משל: העובדה שסופר-מופת מש-תמש בעקיבות מרובה בביטוי כגון גלל או בפתאום, אין בה כדי להקנות למי שכותב בשכבה ה'עיתונאית' את הזכות להמיר באלה את המלים בגלל או פתאום.

לשקול בדיקנות את ה'יש' לעומת ה'אין'. כל רישום המסתפק בהדגמת שימוש מסוים מבלי למלא תנאים עקרוניים אלו⁵ נשאר בגדר ערימת לבנים. וגם אם הפוסק יברך על כל אוסף גלמי, אין צריך להדגיש כי אין באיסוף כזה אלא ראשית מלאכה בלבד.

חוששני, שמא יהא חלילה טעם לפגם בכך, תעודת עניות לעיסוק ולעוסק, שאני יכול להעז ולהביא כאן מעט מן החומר שנתקבץ לי במשך השנים ביחס ללשונו של ש"י עגנון⁶; שמא אהיה כמי שמבקש לכבד ונמצא מזלזל. שכן הדעת היתה נותנת, שלשונו של רבי הפרוויקאים שבקרבו, אשר אוצרות לשונו שבכל הדורות⁷ נארגו תחת מגעו כדי מסכת-הדר, שכל הגונים המובחרים נתמזגו בה, שלשון זו כבר עובדה על פרטיה במונוגרפיות מעמיקות. אם רואה אני עצמי רשאי להגיש מאותו מעט שיש עמי, אין זה אפוא אלא כדי להדגיש, שמלאכה זו ראויה להיעשות בצורה הרבה יותר מבוססת ומקיפה מכפי שיש בידי לעשות בשעה זו⁸ — ואז יהא שכרה בצידה.

הסעיפים הנדונים כאן ידועים ונדושים בספרות העוסקת בדקדוק הנורמטיבי, ואני פטור מלהציג כל בעייה בהרחבה. רק לשם אילוסטרציה של הצרכים שעדיין חייבים להתמלא, הוספתי שם ושם הדגמה מדברי סופרים אחרים. ענינו כאן בלשון אחת בלבד — בלשונו של ש"י עגנון. ואם לכל הער-איות של דיונו נוסף גם צד עראיות של עיון במלאכה שרק כמחציתה נשלמה — מי יתן ועיונו יישאר עראי עוד שנים רבות.

5. ובידוע שאפשר להוסיף ולתבוע.

6. חומר זה נרשם במסגרת כרטיסיה כוללת מתוך נקודת מבט של אוריינטציה כללית, ולא כוון לשם מחקר מדקדק באותן שאלות דוקא.

7. לאמור: גם של הדורות האחרונים, שחידושיהם פסולים בעיני הפוריסטים.

8. גורמת ישיבת חוצה לארץ, ואין בידי לסדר כהלכה אף אותה משנה קצרה שמבקש אני לשנות, ומכל שכן שלא היה בידי לבדוק בדיקת-משנה את כל מראייה-מקומות.

א. גאוני ורבני האשכנזים

הדקדוק הנורמטיבי המקובל נוטה לגשת אל בעית 'שני נסמכים מחוברים לפני הסומך' באחת משתי הדרכים: או שצירוף כזה נאסר מכל וכל מכוח חוקי הדקדוק המקראי, או שנוטים להקל באיסור זה בחינת: אמנם אסור, אבל בכל זאת יש צד לקולא. במקרה אחרון זה מובאות ציטטות החל בחריגים שבלשון המקרא ועד לשימושי סופרי המופת של ראשית ספרותנו החדשה⁹. ובעיקר: הספרות שבין התקופה הקלאסית ובין התקופה החדשה מנוצלת לצרכי גיוסן של צורות כאלה — הן מתוך התפילה¹⁰ הן מעולם הפרוזה של ימי הביניים על שני ענפיה¹¹.

על אף התהום הרובצת בין שתי הגישות, צד משותף יש להן: ההכרעה מתיחסת לתופעה תחבירית כוללת אחת, שאינה מתחשבת אלא ביסוד הפורמלי 'שני נסמכים מחוברים'. מי שמעיין, לעומת זאת, בכתביו של עגנון¹² אינו יכול שלא להרהר אחרי עקרון זה המשותף לנציגי שני הקצוות. לא בבעייתיות של תלות היסטורית גמורה מכאן ושל היתר על סמך לקטנות של סטייות מבודדות מכאן הדברים אמורים, אלא בעצם קבלת ההנחה, שהקטגוריה הפורמאלית 'שני נסמכים לפני הסומך' היא יחידה קבועה ובלתי-מתחלקת, אשר אותה יש לאסור במלואה או להתיר. כלום אין אפשרות, שתתקבוצה מסוימת מבין צירופים כאלה עשויה להתכשר, בעוד היתר נשאר בפסולו? כלום לא

9. כגון מדברי מנדלי: 'פרנסתו תלויה ברוב ומעוט עסקיו של רפאל'; 'היא ראשית וסוף כל החכמות'; 'וכל מדוה ומכות מצרים'; או מדברי ביאליק: 'צריכים אפוא לעמוד בראש ובמרכז כל דברי יצירותיו'; 'שעשועי או תעתועי לשון'.

10. כגון: 'כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי'.

11. השווה י. אבינרי, היכל רש"י ג' (תשט"ו) עמ' קצ; גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית (1951) § 81.

12. אין צורך להדגיש בכל סעיף, שהדברים אמורים בחינת הנחיה למחקר סטטיסטי מדוקדק.

ייתכן, שגורמים של מקצב, של דמיון בסיומת או תכונה דקדוקית אחרת עשויים למלא כאן תפקיד מכריע? נקל לראות, משום מה יש בכתיבתו של עגנון דוקא משום הכוונת מחשבתנו לצד זה. שכן — גם אם מחקר מקיף יעלה בודאי גם צורות אחרות — בולטת אצלו עובדה אחת: חיבור שני נסמכים מותר, אם הם דמויי ענין ודמויי צורה — ומקרים של נסמך-הרבים במיוחד במשמע. מן הצד ההיסטורי ניתן לשער, שצירופים אלו מקורם בסביבה ספרותית מאוחרת אחידה — אבל לא בכך עסקנו כאן. החשוב כרגע הוא, שבאותה מלאכה של סינון לשון הדורות נסתננו צורות אלו דוקא. והרי הדוגמאות: 'באו חכמי ורבני צפת' (אלו ואלו, עמ' תמ"ז); 'נשאו ונתנו... עם חכמי ורבני ירושלים' (תמול שלשום, עמ' 522); 'בתוקף ההסכמה שהסכימו עם חכמי וטובי ירושלים' (שם, עמ' 197); 'היתה אימתה מוטלת על כל ירושלים, וכל גאוני וצדיקי העיר חרדו מפניה' (שם, עמ' 545); 'היתה בקיאה בכתב ובלשון אשכנז' (סמוך ונראה 9). דומה עלי, שאין כעגנון סופר, שברר בעקיבות גדולה למדי דוקא דרך זו. אלא נראה שגם אצל אחרים גדול באופן יחסי מספר העבירות על החוק הנורמטיבי הקלאסי דוקא במקרים שבהם מתמלא התנאי האמור. אם כן, שמא כבר יש בידינו הכוונה לקראת פסק עתיד, שהכל יסכימו עליו.

ב. פרובלמותיהם

פחותה בחשיבותה מן הבעיה הקודמת היא שאלת ההצגה של מלה לועזית אל כינויי הקנין. אמנם אפשר, שבעקבות תנועת ריאקציה נגד ריבוי צירופי 'של' בלשון ימינו ובעקבות פיתוח אפשרי של פילוגי משמעות בין צירופי 'של' ובין ביטויי סמיכות והצמדה תחזור ותעלה חשיבותם של צורות ההצמדה. לעת עתה אין זו מן השאלות הבווערות ביותר.

אולם בחרנו בדוגמה זו כדי להדגים ענין — שבעצם מובן הוא מאליו: לעולם אין בדברי סופר כדי לפרנס בעקיבות

את שיטת השמרנים או החדשנים דוקא. אם למדנו מן הסעיף הקודם, שעגנון תומך באיסור — תוך הוצאת קבוצה אחת מתחומיו — הרי בשאלת ההצמדה של שם לועזי לכינוי נוהג הוא היתר מעבר לכל הנהוג בלשון המדוברת ובלשון הספרותית הנמוכה¹³. אין להכריע, אם חזרה למנהגי הלשון המשוערבת ושלוחותיה יש כאן¹⁴, או שמא מעין הצטעצעות מכוונת לפנינו. אולם נפיצות התופעה מקרבת את ההנחה, שאכן הלכה של ממש מותר ללמוד מדבריו¹⁵. ובודאי ראוי לשקול גם זאת, שביטויים כאלה אינם מצומצמים ליצירה אחת, אלא חוזרים הם ביצירות מיצירות שונות¹⁶.

יבואו הדוגמאות וילמדו מה שניתן ללמד: 'נתכוון לעשות את רומנסיו ואת בלדותיו גרמנית' (שירה, לוח 'הארץ' תשי"ד, עמ' 201); 'הפרובלימות שלנו אין פרובלמותיהם' (שם, תשט"ו, עמ' 176); 'לא ראית את הנעת ראשה כשהי שיבה שלום לדוקטורנו' (שבועת אמונים, עד הנה ר"מ); 'עדיין יעקב זוכר את קפריצותיה' (שם, עמ' רכ"ט); 'כל בני החבורה יושבים כשקלפיהם בידיהם וציגרטותיהם בפיהם' (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' ק"ה); 'מה מצחיי קים... צילינדריהם הזקופים' (שם, עמ' תע"ה); 'שיריהם וסיפוריהם ודרמותיהם ומאמריהם ופסידונימיהם' (בנערינו ובזקנינו, שם עמ' ש"ה); 'הזכרתי לפניו כמה דוקטורים שכתבו את דיסרטציותיהם' (שם, עמ' ש"מ).

13. המשתמשות בעיקר בצירופי-של'.

14. השווה תחבירה ומילונה וכו' § 155.

15. בעקיפין מסייעת להנחה זו העובדה, שמקרים של הסמכת שמות לועזיים — אשר אפשר היה לשער שילכו בדבבד עם מקרי ההצמדה — נדירים יותר לאין ערוך. השווה: 'יבואו כל סטודנטי שבוש' (בנערינו ובזקנינו, על כפות המנעול עמ' שלד).

16. מכאן אין להסיק את ההיפך לגבי דוגמאות לתופעות אחרות. אם הודגשה נקודת ראות זו כאן, הרי הסיבה לכך היא רק שבמקרה זה עומד לרשותנו חומר מגוון יותר.

ג. על ערש דוי איידלי שוכבת

אחת השאלות של התחביר העברי שראויות היו שיעסקו בהן יותר מן המקובל היא שאלת סדר מקומותיהם של הנור-שא ושל הנשוא. כלום אנו חופשיים לעשות כאן כחפצנו? כלום יש הפרש בין משפט שמני למשפט פעלי? ואם משפט פעלי — במה נבדל משפט שנשואו פועל בעבר ממשפט שנשואו 'הווה'? ומה על הבדל אפשרי בין משפט שנשואו בא בראשו למשפט שבו בא בראש המבע אבר מתאר? ועוד שאלות כהנה.

נעמוד כאן על שאלה אחת, היא שאלת סדר האברים הראשיים כשהנשוא בינוני-הווה. צד מיוחד יש בשאלה זו, שכן כאן יש מקום לפקפק באפשרות פסק מחמת שינוי תפקידו של הבינוני במשך תולדות לשוננו. דומה שמדברי עגנון עולה עיקרון התואם את מה שיש להניחו על פי מקורותינו הקדומים והשונה מן הנוהג אצל רבים מבין סופרינו: הנושא קודם לבינוני המשמש נשוא גם כש-אין הנושא עומד בראש המבע¹⁷. ואין הבדל — עד כמה שאפשר לראות כרגע — בין שימושי ה'זמן' האפשריים של הבינוני; בין שהמדובר ב'הווה כללי' בין שהמדובר ב'הווה חד-פעמי', הסדר נוטה להיות קבוע. והרי הדוגמאות: 'תנורם מהוסק'¹⁸, ואפשר שהוא חם יותר משא-דם בינוני צריך' (אלו ואלו, עמ' שכ"ט); 'על ערש דוי איידלי שוכבת ורפאות אין למחלתה' (הנידה, אלו ואלו, עמ' כ"ב); 'איני יכולה להבחין ביניהן לומר לאיזו מהן אשתו של המלך דומה' (שבועת אמונים, עד הנה, עמ' רס"ה); 'מלבד חדר הבישול, שבו המשרתת ישנה בלילה'

17. השווה עכשיו את הניתוח של בעייה זו בכללה אצל בן-דוד, לשוננו לעם, פ"ה וכו', במיוחד עמ' 70. ברור, שדוקא בשאלה

כזאת אין לוותר על רישום מדוקדק של כל הדוגמאות.

18. אגב, גם זו מן הצורות מסוג גלל או בפתאום — ראה לעיל הערה 4 — הכשרות בשיכבה הגבוהה דוקא, ולא כל הרוצה בא ונוטל.

(סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' קנ"ג); 'כשצועקין על הקבצנים שילכו ויתעסקו... ברוך מאיר אומר' (שם, עמ' קל"ג); 'עד שבעל המלאכה מביאם, בעלת הדוגמא משתכחת' (שם עמ' קל"ח); 'בכל יום בשעה שאביה עומד בתפלת מנחה, רחל מתעלמת מן הבית' (אורח נטה ללון, עמ' 91).

ד. אפילו אם

שלוש הדוגמאות הראשונות נלקחו מתחום התחביר. שתי הדוגמאות הבאות מקומם בתחום דרכי השימוש של ביטויים מסויימים: הכשרים הם אם פסולים. איני סבור שטעות בידי אם אומר, שעל אף אוספי החומר המאשרים את השימוש של 'אפילו אם' לפחות מימי הגאונים ואילך¹⁹ עדיין נוהגים רוב המתירים לפרוע את חשבון המחמירים, והם נוטים לקרב בימין ולדחות בשמאל לאמור: 'מוטב להימנע וכיוצא בזה. דומה עלי, שזו מן הדוגמאות שבהן אפשר להראות, שסופרי המופת של הדור הקודם לא חשו לאיסור זה²⁰, ועגנון אינו מחמיר מהם. אכן, ב'הסכם' כזה יש ויש כוח. והרי דוגמאות: 'ואפילו אם לא יעמדו בהם... מעשיהם ששעשו בינתים מצטרפים למעשי אחרים' (אורח נטה ללון, עמ' 275); 'יכולתי לעמוד ביום אפילו אם לא ישנתי בלילה' (שם, עמ' 353); 'אם אתה רוצה להפסיק נפסיק, ואפילו אם לא צלצל הטלפון' (עד הנה, עמ' מ"ט); 'ואפילו אם ארבה כחול ימים לא ארגיל עצמי' (יודע ספר, 'הארץ', 9 באפריל 1952).

19. השווה במיוחד את החומר של נ. ברגרין, לשוננו לעם מ"א, ושל י. אבינרי, היכל רש"י, שם עמ' רמא.
20. כדי לאשש את הדברים מובאות בזה דוגמאות אחדות מדברי מנדלי ומדברי ביאליק. משל הראשון: 'לא תועיל... אפילו אם תתהפך בכל תחבולותיה'; 'אפילו אם יהיו תוקעים ומת-ריעים על צרותיהו'. וכמובן: 'ואפילו אם תמצא לומר'. משל השני: 'אפילו אם אוצרות חושך לה'; 'ואפילו אם המלים אינן'. ואין צריך לומר, שאחד-העם נוהג כן הרבה.

ה. על מנת

מן השימושים שהשתרשו בלשוננו הספרותית הנמוכה, ואשר בעלי חומרה אינם פוסקים מלהתריע עליהם הוא השימוש של 'על מנת' כמילת תכלית, שלא בשמשמעות 'בתנאי' בלבד. דוק ותמצא, שאפילו ביחס למקורות חז"ל עצמם ספק אם לא חל מעבר; מכל מקום יש מאמרים העשויים לפתוח פתח להבנה שאינה מתישבת עם לשון תנאי²¹. אפשר שבמעבר ממשמע תוצאה למשמע תכלית אנו עוסקים; בין כך ובין כך אחיזה לחריגה מתחום המשמעות של תנאי יש ויש. אלא גם זאת: דומה שהמעבר הזה חל — הן במקורות הקדומים הן במקורות המאוחרים יותר — דוקא בצירוף על מנת ל... ולא בצירוף על מנת ש... עם שמעבר כזה היה מתבאר בקלות.

החומר על נושא זה שבידי דל במיוחד; אולם דומה שהשימוש של עגנון מצטמצם דוקא בגבולות שצייננו. לשון אחרת: אין הוא נמנע מן השימוש בעל מנת ל... כמילת תכלית, כפי שמראות הדוגמאות: 'ביום ראשון... הלכתי אצל קובה, על מנת לילך עמו אצל אבליו של ר' חיים' (אורח נטה ללון, עמ' 410); 'הוצאתי את המפתח מבגד של קיץ על מנת לשום אותו בבגד של חורף' (שם, עמ' 493); 'יצא החייט מעם פני השר על מנת לחזור מיד לעבור דתו' (עד הנה, עמ' ש"ט).

ו. בין רובד לרובד

השאלות שבהן דנו עד עתה ענין הן לרובד הספרותי הגבוה ולרובד הנמוך כאחד, ולאור המצב שהערנו עליו בראשית דברינו יש אפוא חשיבות מעשית ניכרת לממצא שיתגלה בלשוננו של עגנון. כנגד זה יש, כמו שהערנו²², שימושים

21. השווה את המשניות הידועות: 'הלומד על מנת ללמד... הלומד על מנת לעשות' (אבות ד, ה); 'הפורץ על מנת לגדור כשר' (פרה ז, יב).

22. לעיל הערה 18.

שנוכל למצוא להם אסמכתא מאוששת בלשונו של עגנון, ובכל זאת נצטרך להחליט היום, שנרו שלו אינו נר לרג-לינו. אין בידינו אלא להצביע על עצם העובדה הזאת, שכן קנה-מידה לאוביקטיביזציה אינו בנמצא. גורמים של סגנון, של צרכי בהירות, של הינזרותה הגמורה של לשון העיתון-נאות מן הביטוי הנדון וכדומה — כל אלה משמשים לעת עתה בערבוביה. אבל אפשר, שיש בדוגמאותינו להבהיר מעט את סוגי התופעות שכוונתנו להן.

בזכיר ראשונה את השימוש של 'איזו' כמלת שאלה לרבים. אין לחלוק על כשרותו של שימוש זה על פי מקורות חז"ל, אם כי הוא נדיר. בכל זאת דומה, כי חשים אנו מוזרות מה בקראנו, דרך משל, 'אמרתי לו, לאיזו מיושביה מתכוון מר' (אורח נטה ללון עמ' 426). מוזרות זו מה יסור דה? הווה אומר בכך, שדרך ההתאם הדקדוקי הזה נוגדת את נטיית לשוננו הספרותית היומיומית — ואפילו הדבורה — ל'דקדק' בעניני מין הרבה יותר ממה שנהגו הדורות שקדמו. הצבת צורה שהיא מבחינה פורמאלית יחידה בצד שם בר-בים פוגעת אפוא בחוקי ההתאם שקנו לעצמם תוקף מחודש אצלנו. אילולא כשרותה ההיסטורית היתה 'הפרעה' כזאת גוזרת על הצורה את גורל הת-ת-קניו; כשרותה היא המעבירה אותה אל העבר האחר של המתרס, וביהפכה לצורה על-ת-קניו מוקנה לה כוח סגנוני מובהק.

מובן, שלא מקרה יחיד לפנינו. והרי, דרך משל: 'בדקתי את המכתבים ושקלתי בדעתי, איזו מהם ראויים לתשובה תחי-לה' (סמוך ונראה עמ' 196); 'לכשיספרו איזו שרים היו כאן' (פטירת הצדיק, אלו ואלו עמ' קפ"ג); 'ואיזו הם בגדי ישע' (הדום וכסא, 'הארץ' 23 באפריל 1958); 'ודאי עשה אחד מן הדברים שאמרתי לך. איזו מהם עשה לא נדחקתי לדעת' (עידו ועינם, עד הנה עמ' שמ"ז).

עוד יותר בולטת היא דרך השימוש במלית השעבוד ש-אם נאמר, שבלשון הספרותית הנמוכה מתקרבים אנו למצב, שבו משפטי-ש- הם מאמרי שם עצם או מאמרי שם תואר דוקא, אין אנו רחוקים מן האמת. שכן²³ ממשיכה לשוננו

בנטייה שהתפתחה בלשון חז"ל, לפיה המליות הפותחות מאמרים אדוורביאליים הן הרכבי ש' דווקא, כגון: מפני ש', כיון ש'. ואגב, נטייה זו אף ראויה לתמיכה, מכיון שריבוי המאמרים המשועבדים שבלשוננו עשוי להפוך את המתחזרת לזרם בלתי פוסק של 'ש' גרודה ללא אמצעי פורמאלי שיקל על ההבחנה בין סוגי המאמרים.

לשוננו של עגנון אינה מכירה בנטייה זו לייחוד תפקיד תחבירי ל'ש'. אדרבה: חזרה לשיטת השיעבוד שאין בה מליות מורכבות היא לו נוהג קבוע למדי, ועל הקורא להסיק מתוך הקשר הענינים, מהו סוג המאמר שלפניו — וממילא: מהו המכוון. גם אם כאן — כמו בכל הסעיפים — יש להוסיף ולחקור — ביחוד בשאלת המקרים שבהם באה ש גרודה במקום 'כדי ש' אם ש' וכד' — הרי הודגמה נטיית שימוש של עגנון במקרה זה על ידי דוגמאות רבות יותר כדי להצביע על כך, שלפנינו תופעה מושרשת ומכוונת ביותר, ולא ענין מקרי: 'הניחום הלומדים כשנפנו לבתיהם, שאם יחזרו ימצאו אותם לפניהם' ('הארץ', גל. 11185); 'אני איני מכיר דבר שכזה, שאם יצאתי מן העיר לא יצאתי...'. (בשעה אחת, שם, 16 בספטמבר 1955); 'לשעבר שרבנים גדולים מלכו בעירנו' (עזרת הקודש, שם, עמ' 11284); 'אחים בני אם אחת היו שנתרחקו, ששנה אחת לאחר שעלה... בא נפוליון' (בבית שמחה, שם, 6 באפריל 1955); 'מעות יתרות לא היו לי, שמעות שאבא ז"ל היה נותן לי...'. (ספר שאבד, שם, 26 במרס 1956); 'עכשיו שהתחילה המלכות להשגיח על החנויות' (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' רס"ז); 'זוקף את אזני כדרכי, שאם אשמע שופרו של משיח...'. (מטפחת, אלו ואלו רנ"ז); 'לא היה נוטל שכר טרחה או שכר בטלה, שלא היה רוצה ליהנות משל אחרים. וכל מקום שהלך שם ביתו עמו, שהיה נושא כל כלי תשמיש ביתו עמו' (בני שמואל, אלו ואלו עמ' ש"ה); 'סידרתי את סדרי המעשים יפה ממה שעשו מחשבותי, שאפילו אינן שוכחות דבר הרי

דרכן לבוא בערבוביא' (עד הנה, עמ' קכ"ה); 'לו שמלה רחבה ועבה, שבראשונה היתה כחולה, ועכשיו שדהתה היא אפרורית' (אורח נטה ללון, עמ' 397). ואין צריך לחזור ולציין, שרתיעה מכפילת ש" אין כאן, כגון: 'או אולי יוצא ידי חובתו בדף היומי, שאפשר שלומד כל היום...'. (שם, עמ' 254).

כיון שהגענו לכאן, ראוי להוסיף ולסיים בענין קרוב — ובכל זאת שונה. השימוש במאמרי ש" כמאמרים אדוורביאליים (תמורתיים, בחלקם) נראה לנו כאמצעי ספרותי מכוון, שכוחו בא לו מתוך ניגודו להיערכות הלשון הספרותית היומיומית שבימינו. מצד המקורות אין ספק שהתחביר מאושש היטב ואינו בבחינת חריג. אבל יש, שהסופר בורר לעצמו תחביר שהוא חריג כבר במקורות הקלאסיים, והופכו לאמצעי סגנוני קבוע למדי בכתיבתו.²⁴ בכגון זה בודאי אין לפקפק, שהמדקדק אינו רשאי ללמוד היתר וליטול, על ידי הפקרתו לרשות הרובד הנמוך, את כל טעמו של הביטוי. הדוגמאות הבאות אינן דורשות, כמדומני, כל הסבר²⁵: 'קינט ר' אברהם עינו אחת... ונפל קורט לתוך עינו שניה' (תכלית המעשים, 'הארץ' 12 באוקטובר 1954); 'בא שכלי אחר ואמר לי' (עד הנה, עמ' ס"ט); 'שבתו אחרת חנה כתבה לי' (אורח נטה ללון, עמ' 393); 'מהלך לו יצחק בשוק טריאסטי, בידו אחת שקו ובידו אחת מלתחתו' (תמול שלשום, עמ' 26).²⁶

24. איני בא לדון כאן במקרים שהם בחינת שרידים, המ' בודדים גם בלשונו של הסופר, כגון 'קרוב יום הולדת את שולמית' (אלו ואלו עמ' שה) או 'עוות' סדר המלים מסוג: 'איכה יעשה למלמדת מינץ את בתו' (על כפות המנעול עמ' כח), שאין לבארו לדעתי אלא כהדהוד מכוון ממקצבו המתנגן של פסוק. והשווה איכה ד, ב.

25. אשר לשימושים החריגים הללו בלשון המקורות השווה, למשל, במדבר כח, ד; בראשית מג, יד. ועיין בספרי הדקדוק, כגון גזניוס-קאוטצש § 126; סגל § 84.

26. שונה: 'אחותה של תלמידתי אחת' (שבועת אמונים, עד הנה עמ' רעא), שכן כוונת אייידוע כוונה כאן כנראה.

בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי

אילו היה צורך להוכיח, עד מה חשובה לנו חקירה מדוק־
דקת ביותר בלשונו של עגנון, אפשר ששורות אלו, על כל
עראיותן שבהן, יש בהן כדי להמחיש צורך זה במשהו. אם
יהא בהן אף כדי לעודד לעשייה — והיתה זו תרומתי.